

§2. ЄВРЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ

Донедавна, навіть серед фахівців, єврейський національний рух сприймався лише через призму окремих конфліктів і непорозумінь. Проте, вже в 1950-х роках він являв собою потужну силу, здатну відстояти свою честь і гідність, боротися за свої права і свободи.

Консолідацію та піднесення єврейського національного руху в Україні можна цілком розглядати як законірну реакцію єврейства на ті відкриті або приховані антисемітські кампанії, наявну дискримінацію євреїв і як наслідок цього - "хронічну" юдофобію серед населення.

Не останню роль в розгортанні національного руху відіграло також утворення в 1948 р. держави Ізраїль, яка стала своєрідним символом відродження єврейської нації. Ось як висловив почуття євреїв, відірваних від своєї історичної батьківщини завідувач архівом Інституту "Укрлісбудпроект" Борис Сандлер: "...Відродження єврейського народу, утворення держави Ізраїль і тяжка боротьба, що відбувалася в зв'язку з цим, викликали велике піднесення в середовищі єврейського населення і пробуджували в багатьох серцях гарячі почуття любові і повної готовності йти на допомогу своїм братам в Палестині... Треба було чекати біля 2000 років, щоб збулося таке велике чудо, коли древній народ знову воскрес до нового життя і героїчної

боротьби за своє існування"¹.

Своєрідною прелюдією єврейського національного руху останніх чотирьох десятиріч стала петиційна кампанія на рубежі 40-50-х р. Аналіз документальних матеріалів вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління засвідчив помітне зростання заяв та листів на адресу ЦК КПРС, ЦК Компартії України, союзного та республіканського урядів, засобів масової інформації, в яких порушувались питання дискримінації громадян єврейської національності. Деякі з них мали широкий резонанс.

Так, весною 1953 року предметом спеціального розгляду партійних та радянських органів став лист з України, підписаний вигаданим прізвищем "Михайло Правдін", який певною мірою відображав ті настрої, які панували серед єврейського населення, засвідчив його небажання миритися з існуючим становищем².

Не залишився без уваги вищого політичного керівництва СРСР та УРСР і анонімний лист за підписом "професор М.Б.Н.", в якому наводились конкретні приклади дискримінації євреїв у Києві, реальні прояви антисемітизму в школах, вищих учбових та наукових закладах тощо. Спростування, зроблене першим секретарем ЦК КПУ М.В.Підгорним, хоча і містило чимало різноманітних цифр та прізвищ, однак загалом виглядало аж ніяк не переконливо³.

Якщо в 1950-х р. під впливом недавніх політичних репресій протести євреїв носили обережний характер, обмежувались петиційною кампанією, то вже в першій половині 60-х р. вони набувають рішучих форм.

Очевидно, саме це дозволило відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України зробити висновок, що

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 3736.-Арк. 89.

² Там само. -Спр. 2736. - Арк. 106.

³ Там само. - Спр. 3758.-Арк. 174-178.

сіоністській пропаганді піддалися не окремі особи, а "...певна частина єврейського населення республіки"¹.

Органи КДБ при Раді Міністрів УРСР зафіксували в своїх зведеннях ряд важливих моментів, що свідчили про зростання активності єврейського національного руху. Так, слюсар Київського протезного заводу Й.Чорнобильський в 1964 р. передав через американських туристів заяву, надруковану в американському тижневику "Джюім Ньюс" ("Єврейські новини"). Свій вчинок він пояснював бажанням "...щоб люди за кордоном знали про нерівноправне становище євреїв в УРСР"².

Докладну інформацію про становище євреїв в національних республіках СРСР передав на Захід в 1964 році юристконсульт обласпоживспілки м.Мукачеве Б.Й.Городецький. Останнього хвилювала не лише власна доля, а розв'язання життєво важливих проблем всіх євреїв, що проживали на теренах України.

Постійні особисті контакти з закордоном підтримували також І.Кушнір, Б.Гандельман, М.Ландо, М.Альтман та ін. Підготовлені ними матеріали часто використовувались зарубіжними засобами масової інформації.

Контакти з іноземними кореспондентами, представниками зарубіжних релігійних та громадських організацій переслідували подвійну мету: належне інформаційне забезпечення єврейського національного руху, а також створення відповідної світової громадської думки щодо ігнорування керівництвом СРСР права євреїв на еміграцію.

Як відомо, радянські владні структури протягом тривалого часу повністю зневажали положеннями

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1,оп. 25, спр. 186.-Арк. 60.

² Брегман Б. У сіоністському чаді//Радянська Україна. - 1966. - 17 жовтня.

Загальної декларації прав людини (1948 р.), в якій закріплювалось право кожної людини "залишити будь-яку країну, включаючи свою власну і повертатися в свою країну". Без особливого ентузіазму був сприйнятий в СРСР схвалений в 1966 р. Організацією Об'єднаних Націй Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. З рядом застережень Президія Верховної Ради СРСР спромоглася ратифікувати його лише 18 вересня 1973 р., а остаточно ввести в дію 23 березня 1976 р.

Нехтуючи нормами міжнародного права, керівництво СРСР та союзних республік вбачало в еміграції не стільки демографічний чи економічний аспекти, скільки ідеологічний. Виїзд з країни, що уособлювала собою за тогочасними догматами "історичну перспективу людства", "торжество соціалістичної демократії", "найбільш повне і справедливе розв'язання національного питання", сприймалося не інакше як зрада Батьківщини, наслідок різного роду диверсій світового імперіалізму і сіонізму. Саме тому всіляка протидія еміграції розглядалася в числі найбільш важливих завдань.

Особливо гостро стояла проблема еміграції євреїв в Україні, де єврейська діаспора була однією з найбільш чисельних. В другій половині 60-х рр. заяви на виїзд подали 5762 євреї, що проживали в Україні¹.

Прагнучи за будь-яку ціну зупинити потік еміграції, ЦК КПРС і ЦК КП України, союзний та республіканський уряди прийняли ряд постанов, що ускладнювали процес виїзду з країни, ставили на шляху потенційних емігрантів ряд суттєвих, а інколи й нездоланних перешкод. Серед них: постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 вересня 1970 р., якою затверджувалося положення про виїзд за кордон та в'їзд до СРСР; постанови ЦК КПУ від 21 січня 1968 р. "Про практику розгляду в органах внутрішніх справ УРСР клопотань

¹ ДА МВС України. -Ф. 54, оп. 1, спр. 288. - Арк. 56.

про виїзд за кордон в приватних справах", від 4 лютого 1970 р. "Про стан та заходи по поліпшенню організації в республіці туристських поїздок за кордон" тощо.

10 червня 1971 року політбюро ЦК КПРС затвердило за пропозицією першого секретаря ЦК Компартії України П.Ю.Шелеста розпорядження Ради Міністрів СРСР, в якому відмінявся достроковий викуп облігацій державних займів у громадян, що від'їжджали на постійне місце проживання за кордон, обумовлений інструкцією Міністерства фінансів СРСР від 30 травня 1958 р.¹.

Керівник республіканської партійної організації в своєму листі до ЦК КПРС від 26 березня 1971 р. пропонував навіть відмінити постанову Ради Міністрів СРСР № 1040 від 13 вересня 1958 р., яка передбачала виплату наперед емігрантам шестимісячної пенсії².

Ініціаторів цих та інших заходів ніскільки не бентежило, що більшість з них йшли не лише в розріз з міжнародними правовими актами, а й суперечили конституційним принципам, проголошеним радянською державою. Так, указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 серпня 1972 р. про відшкодування від'їжджаючими за кордон державних затрат за навчання не узгоджувався з конституційним правом громадян СРСР на безкоштовну освіту. Схвалюючи згаданий документ на своєму засіданні 7 вересня 1972 р., секретаріат ЦК КПРС покладав на нього великі надії³. Однак цей захід, як і інші, виявився мало результативним.

Не дала очікуваних результатів і низка заходів ідеологічного характеру, хоча вже в жовтні 1967 р. перший секретар ЦК КПУ П.Шелест на нараді перших секретарів

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 2.

² Там само. - Арк. 1.

³РДАНИ.-Картотека постанов Секретаріату ЦК КПРС.

обкомів, голів облвиконкомів, керівників республіканських міністерств і відомств, відповідальних працівників ЦК КПУ і Ради Міністрів емоційно викривав "змикання" українського буржуазного націоналізму і сіонізму, "радив" належним чином підготуватися до протидії "цьому небезпечному союзу"¹. Для компрометації "сіоністських кіл" партійні організації України та підпорядковані їм ідеологічні установи активно експлуатували події 1967 р. на Близькому Сході. В численних публікаціях на сторінках газет, радіо і телепередачах вимальовувалось жахливе обличчя держави Ізраїль, її глибоко антинародна сутність, висвітлювались ті "нестерпні" умови, в яких перебували емігранти з України.

Про те, як реагувало єврейське населення республіки на подібні пропагандистські акції довідуємось з листа секретаря Чернівецького обкому партії О.Григоренка на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста. "Деякі націоналістично настроєні громадяни єврейської національності, - повідомляв він своє керівництво у Києві, - висловлюються в підтримку ізраїльської агресії, проявляють своє невдоволення нібито необ'єктивною позицією Радянського Союзу в цьому питанні, неправильним висвітленням подій на Близькому Сході в радянській пресі, радіо і телебаченні".

Як приклад наводилась позиція помічника майстра Чернівецької бавовняної фабрики Я.Менделя, який наживав політику Радянської держави блюзнірською. Лише втручання органів державної безпеки і проведена "профілактична робота" дозволила "переконати" його у зворотньому².

Оскільки на основі повідомлення Чернівецького обкому партії готувався спеціальний інформаційний лист до ЦК КПРС, можна бути переконаним в тому, що

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 3106.-Арк. 52.

² Там само. - Оп. 24, спр. 6313.-Арк. 57-60.

"деяких націоналістично настроєних громадян" було не так вже й мало¹.

Не вдалося повернути в бажане для політичного керівництва русло і пропагандистську кампанію, пов'язану з воєнними діями на Близькому Сході в жовтні 1973 року. В Одесі, наприклад, досить поширеними серед єврейського населення були такі твердження:

Шіссель Володимир Матвійович, 1930 р.н., викладач: "...Ми нічого не можемо стверджувати. Оскільки довгі роки не маємо правдивої інформації. Народу правди ніколи не говорять і подають лише те, що вигідно уряду, партії"².

Вивчаючи наведені матеріали, новообраний перший секретар ЦК КПУ В.В.Щербицький особливо поцікавився, які заходи вжиті до В.Шісселя як до викладача і члена партії. На жаль, керівник республіканської партійної організації не помітив того, що зрозуміло і усвідомило чимало рядових громадян, а саме - подібні пропагандистські кампанії в своєму кінцевому результаті ведуть до сплесків юдофобських настроїв, переводять антисемітизм з площини побутової в державну. А ось як розуміли наслідки згаданих кампаній ті, кого вони безпосередньо торкалися:

Лодиженський Юхим Йосипович, 1931 р.н., член КПРС, майстер Одеського заводу "Ремпобуттехніка"-

"...Ці події неминуче викличуть велику кількість статей в нашій пресі, спрямовану проти держави Ізраїль, з засудженням його політики, а це мимоволі викличе негативне ставлення до євреїв у політично малограмотної частини нашого населення і буде сприяти побутовому антисемітизму".

Кружков Борис Ізраїлевич, 1946 р., художник, -

"...Вважаю заяву уряду (про події на Близькому

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6313.-Арк. 53-54.

² Там само. - Оп. 25, спр. 878.-Арк. 34-37.

Сході) підбурницькою, бо вона сприяє розширенню антисемітизму в СРСР"¹.

Повністю ігноруючи громадську думку, вище політичне керівництво України, спираючись на рекомендації ЦК КПРС, час від часу нарощувало оберти різноманітних антисіоністських кампаній, використовуючи для цього науковий потенціал республіки, лекційну пропаганду, пресу, інші можливі засоби. Як визначне досягнення завідувач відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ І.З.Орел розглядав той факт, що в республіці протягом 1968-1972 рр. було опубліковано 15 назв книг і брошур загальним обсягом 90 друкованих аркушів з критикою сіонізму та юдаїзму. Приблизно така ж кількість літератури пропонувалась до видання в 1972-1973 р. Не відставала від видавництва і партійна преса, яка за цей же період опублікувала понад 100 статей про "безчинства сіоністів"².

Не менш вагомим був внесок українських суспільствознавців у "викриття" сіонізму в наступні роки. Побачили світ праці Ф.Розенблюма та В.Савцова "Чорні сотні сіонізму", Д.Сойфера "Сионизм - орудие антикоммунизма", А.Анштейна "Сіонізм - лютий ворог інтернаціонального єднання трудящих", Л.Беренштейна "Сіонізм як різновид расизму", З.Браславського "Реакційна воєнничість сіонізму" та ін. Завідувачем відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф.Рудичем була особливо відзначена "фундаментальна" монографія доктора філософських наук Ю.І.Римаренка "Антикомуністичний альянс", передана в 1979 р. до видавництва "Наукова думка"³.

Ідеологічний апарат ЦК Компартії України постійно відшукував все нові й нові форми боротьби з сіонізмом.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 878.-Арк. 35.

² Там само. - Спр. 546. - Арк. 26

³ Там само. - Спр. 2058.-Арк. 25.

Зокрема, схвальну оцінку відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, очолюваного Л.М.Кравчуком, дістала ініціатива Вінницького обкому партії, який на початок 80-х рр. розгорнув цілу мережу органів "з питань боротьби з антирадянською сіоністською пропагандою", що включала в себе обласну, 12 міських та районних комісій, десятки т.з. груп "протидії і впливу"¹.

Київський міський комітет КПУ 30 січня 1980 року доповідав вищому політичному керівництву республіки, що "у трудових колективах, де працює значна кількість осіб єврейської національності створені громадські комісії по викриттю сіоністської пропаганди, подоланню еміграційних настроїв... При райвідділах внутрішніх справ - групи з числа патріотично настроєних осіб єврейської національності, кваліфікованих лекторів та пропагандистів, пенсіонерів МВС для проведення індивідуальної роз'яснювальної роботи"².

Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти в кінці 70-на початку 80-х рр. розпочало введення спецкурсів "Реакційна сутність сіонізму" на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладів³.

Організаторів та диригентів масових антисіоністських кампаній зовсім не хвилював відверто кон'юнктурний характер наукових публікацій, газетних статей, лекцій, індивідуальної виховної роботи, відсутність в них не лише обґрунтованих підходів, а власне, й розуміння самої проблеми.

На небезпеку цього 26 серпня 1977 р. звернули увагу секретаря ЦК КПКР М.В.Зимяніна академік АН СРСР М.Коростовцев та вчений секретар постійної комісії по координації наукової критики сіонізму при Президії АН СРСР, кандидат історичних наук Л.Корнєєв.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1.-Оп. 10, спр. 3519.-Арк. 5.

² Там само. - Арк. 39-40.

³ Там само.-Арк. 87.

"У теперішній час, - писали вони, - домінує постанова ... про те, що нібито сіонізм виник внаслідок прагнення євреїв до світової влади; сіонізм нібито головне знаряддя імперіалізму в боротьбі з комунізмом. Більше того, імперіалізм - породження сіонізму, сіонізм - породження юдаїзму, "гіршої" з релігій". Подібні твердження, попереджали вчені, містять образливі для євреїв вирази¹.

Цілком очевидно, що на практиці подібне офіційне трактування сіонізму і юдаїзму, а також методи протидії еміграційним настроям єврейського населення, зведення нанівещь будь-яких зусиль по відродженню національної самосвідомості євреїв могли дати лише протилежний ефект. Врешті-решт так воно і сталося. Якщо за всю другу половину 60-х рр. своє бажання виїхати з України виявило близько 6 тисяч євреїв, то лише в 1970-1973 рр. кількість поданих на виїзд заяв перевищувала 11 тисяч². Не зменшувався цей показник і в наступні роки. Після нетривалого спаду в середині 70-х рр., спричиненого жорсткими еміграційними правилами, зовнішньо-політичними факторами, в кінці 70-х рр. потік заяв на виїзд знову зростає. В 1978 р. відділами віз та реєстрацій було прийнято 20851 заяву на виїзд, в 1979 - 26706³.

Найбільше число бажаючих емігрувати з СРСР в кінці 70-х рр. було зареєстровано в м.Києві (8,1 тис.), Одеській (понад 6 тис.), Чернівецькій (1,8 тис.), Львівській (1,5 тис.) областях. Помітно посилились еміграційні настрої у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Івано-Франківській, Житомирській, Київській, Кримській, Хмельницькій та Черкаській областях⁴.

Своєрідною реакцією на перманентні оговтілі

¹ РДАНИ.-Ф. 5, оп. 73, спр. 377.-Арк. 2.

² ДА МВС України. - Ф. 54, оп. 1, спр. 379. -Арк. 18.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 3519.-Арк. 85.

⁴ Там само.-Арк. 1.

антисіоністські кампанії, позицію владних структур, стала також консолідація єврейського національного руху, який на початок 70-х рр. поступово подолав період свого становлення і набув певних організаційних форм.

Найбільш поширеними і впливовими течіями в єврейському національному русі стали течії "еміграційників" і "культурників". Якщо перші здебільшого ставили вимоги реалізації прав євреїв на еміграцію, то "культурники" вбачали своєю основною метою проведення заходів, спрямованих на розвиток єврейської мови та культури, організацію єврейської вищої та середньої національної освіти, створення мережі культурних закладів, поширення юдейських релігійних громад. Та було б невірним проводити абсолютне розмежування між цими двома основними течіями, оскільки їх цілі, завдання і форми діяльності нерідко співпадали. Так, "еміграційники", домагаючись дозволу на виїзд, прагнули ознайомити потенційних емігрантів з історією та культурою світового єврейства, полегшити їм вивчення рідної мови, встановити органічний зв'язок з історичною батьківщиною.

Водночас "культурники", зневірившись у своїх спробах духовного відродження єврейства в Україні, нерідко схилилися до еміграції як до єдиного засобу самозбереження нації.

В піднесенні активності "еміграційників", виняткову роль відіграли "відмовники" - група громадян, яким в силу об'єктивних, а здебільшого, суб'єктивних причин було відмовлено у виїзді з СРСР. Характерно, що кількість "відмовників" на рубежі 60-70-х рр. зростала пропорційно кількості поданих на виїзд заяв. Якщо в 1968 р. було відмовлено в праві на еміграцію 28 євреям, то в 1969 р. - 1079, в 1970 - 1439¹.

В кінці 70-х рр. кількість відхилених заяв вже становила по

¹ ДА МВС України. - Ф. 54, оп. 1, спр. 350. - Арк. 11.

областях від 30 до 60 відсотків від загального числа порушених клопотань. Так, в Херсонській області було відхилено 59% заяв, Запорізькій - 48%, Харківській - 35,5%, Одеській - 34,5%¹.

Подібні підходи до еміграційної політики підштовхнули "відмовників" до об'єднання в межах окремого регіону, області, міста, обумовили вироблення ними спільної тактики протидії владним структурам.

Активність "відмовників" не залишилась непоміченою для силових міністерств і відомств, покликаних притаманними їм засобами стримувати еміграційні настрої серед єврейського населення.

21 жовтня 1971 р. голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андропов, міністр внутрішніх справ СРСР М.Щолоков та Генеральний прокурор СРСР Р.Руденко повідомили ЦК КПРС про те, що "...в останній час (з лютого ц.р.) екстремістські елементи, підбурювані із-за кордону, організовують групові відвідування особами єврейської національності центральних і республіканських партійних та радянських органів, вручення їм колективних заяв, в яких висловлюється протест проти "насильницького утримування євреїв в СРСР" і містяться ультимативні вимоги з питань, пов'язаних з виїздом в Ізраїль"².

Не без тиску силових структур були затверджені постанови ЦК КПРС "Про заходи по посиленню боротьби з антирадянською і антикомуністичною діяльністю "міжнародного сіонізму" (від 18 лютого 1971 року) та "Про дальші заходи по боротьбі з антирадянською антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму" (від 1 лютого 1972 р.)³.

7 вересня 1972 р. секретаріат ЦК КПРС за участю

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 3519.-Арк. 1.

² РДАНИ.-Ф. 89, пер. 17, спр. 50.-Арк. 3, 5.

³ ЦДАГО України.-Ф.1, оп. 10, спр. 1085.-Арк. 131-132.

М.Суслова, Ф.Кулакова, П.Демічева, В.Кузнєцова та інших схвалив підготовлений завідувачами відділами ЦК КПРС Фірюбіним та Яковлєвим "План основних пропагандистських і контрпропагандистських заходів в зв'язку з черговою антирадянською кампанією міжнародного сїонїзму". Важливе місце в його реалїзації відводилося КДБ при Радї Міністрів СРСР, якому доручалося "...вжити заходів до виявлення і припинення ворожих акцій спецслужб супротивника, зарубїжних сїонїстських органїзацій та єврейських націоналїстів в серединї країни"¹.

Отже, крім вже традиційних пропагандистських заходів цей та інші партійні документи містили ряд нових моментів: застосування до активних учасників єврейського національного руху різного роду репресій.

Виходячи з постанов вищого політичного керівництва СРСР, секретар ЦК КПУ В.Маланчук та завідувач відділом пропаганди і агїтації ЦК А.Мяловицький 15 серпня 1973 р. прямо пропонували доручити Прокуратурї УРСР, Міністерству внутрішніх справ УРСР, Комітету державної безпеки при Радї Міністрів УРСР "посилити роботу по викриттю і притягненню до кримінальної відповідальності активних пропагандистів "руху" за виїзд євреїв з СРСР, емісарів зарубїжних сїонїстських центрів"². Внаслідок цього, кожна більш-менш значна акція активїстів єврейського національного руху не залишалася поза увагою відповідних підрозділів сумнозвісного V Управління КДБ, створених спеціально для протидії проявам сїонїзму, інших правоохоронних органів.

Особливо непокоїли правоохоронні органи такі форми протесту "еміграційників" як проведення мітингів, демонстрацій, інших масових акцій. Останні, як

¹ РДАНІ.-Картотека постанов секретарїату ЦК КПРС.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 890.-Арк. 41-42.

правило, знаходили широкий резонанс і в СРСР, і за кордоном. Наприклад, з винятковою відповідальністю готувалися в КДБ при Раді Міністрів СРСР та МВС СРСР до "всесоюзного походу євреїв" - демонстрації поблизу будинку ЦК КПРС на Старій площі 25 жовтня 1971 р., приуроченій до візиту генерального секретаря ЦК КПРС Л.І.Брежнєва до Франції. В згаданій акції взяло участь близько 80 "відмовників" з Москви, Ленінграда, Риги, Вільнюса, Кишинєва². До демонстрації також готувалися представники єврейської громади України, однак оперативні заходи, проведені правоохоронними органами республіки, перешкодили цим планам. Українська делегація була затримана при виїзді з столиці України.

Для тиску на вищі органи державної влади та управління група "відмовників" регулярно проводила демонстрації в приймальних Президії Верховної Ради УРСР, республіканських міністерств і відомств. Одна з перших таких демонстрацій відбулася 22 липня 1971 р. в приймальні українського парламенту. В цей день 12 активістів єврейського національного руху передали керівництву Верховної Ради УРСР свої вимоги щодо негативного розв'язання питання про їх виїзд на історичну батьківщину. Організаторами цієї акції протесту виступили Л.Товеровський, І.Трейдінгер, Є.Ланцетер, В.Барбой, Р.Гершунович, О.Рабінович, І.Клейнер, А.Фельдман та ін.¹. Повідомляючи про неї вище політичне керівництво, заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР С.Стеценко не міг водночас не визнати наявність серйозного невдоволення еміграційною політикою у Львівській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Житомирській областях. Тому дивною виглядає резолюція на документі першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста, який замість серйозного аналізу

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 23-24.

ситуації, обмежився дорученням голові КДБ при Раді Міністрів УРСР В.В.Федорчуку та міністру внутрішніх справ УРСР І.Х.Головченку "внести свої висновки-пропозиції".

Якими були пропозиції силових міністерств і відомств наявні документи не розкривають. Однак, можна бути переконаними, що серед іншого вони містили рекомендації щодо застосування більш рішучих заходів до демонстрантів. В цьому переконав весь наступний перебіг подій, у тому числі переслідування учасників демонстрації в приймальній Президії Верховної Ради УРСР у жовтні 1979 р. Дії демонстрантів були кваліфіковані як хуліганські, внаслідок чого народний суд Печерського району м.Києва засудив в адміністративному порядку 12 осіб до 15 діб арешту¹.

Аналогічні акції протесту здійснювались регулярно і в приміщенні приймальні Міністерства внутрішніх справ УРСР. Його керівник І.Головченко визнавав, що постійна група осіб, серед яких колишній інженер НДІ "Оріон" А.П'ятецький, колишній заступник начальника Київського телецентру С.Хмельницький, колишній заступник контрольно-випробувальної станції заводу "Київприлад" С.Покришевський та ін., щотижня демонстративно відвідувала МВС, вимагаючи дозволу на виїзд. Лише в першому кварталі Міністерством внутрішніх справ було зареєстровано більше 450 таких відвідувань².

Міністр внутрішніх справ України особливо радив звернути увагу на групу осіб, об'єднаних навколо Ю.Книжника, братів і сестер Ротштейн-Олійник, здатних, на його думку, до більш рішучих дій³.

Місцем регулярного проведення різноманітних

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1939.-Арк. 25-26.

² Там само.-Арк. 21.

³ Там само.-Арк. 22.

мітингів і демонстрацій стала в 70-х рр. київська синагога. Їх організаторами і активними учасниками виступили "відмовники" Натан Романчук, Соломон Фельдман, Віталій Зирянов, Володимир Барбой, Марк Ямпольський, Данило Шмукер та ін.¹

На рубежі 70-80-х рр. особливого поширення набувають такі форми протесту як голодовки. Зокрема, увагу світової громадськості привернула голодовка протесту євреїв-"відмовників" Москви, Ленінграда, Риги, Кишинєва, Харкова, Києва, приурочена до відкриття 11 листопада 1980 р. Мадридської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Незважаючи на зусилля правоохоронних органів (виклики в органи державної безпеки, міліції, перестороги у відповідності з указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р.), зірвати її не вдалося. Наприклад, у Харкові в згаданій акції взяли участь І.Москвич, Б. та І.Печерські, О.і П.Парицькі, О. і Х.Спіннери та ін. Всього в голодовці протесту зафіксовано участь 139 "відмовників"².

15 березня 1982 р. 12 київських єврейських активістів, в т.ч. Ганна Левицька, Ольга Дудник, Олександр Котовський, Григорій Островський, Давид Чорний, Світлана Єфанова, Володимир Корецький, Анатолій Шендерович та інші оголосили перемезуючу голодовку (почергово по одному дню) в знак протесту проти переслідувань євреїв у Києві і необґрунтованих відмовах в еміграції³. До акції протесту київських "відмовників" приєдналась група одеських активістів (В.Певзнер, О.Кушнір, О.Прудков, Ю.Котик, М.Тонконогий, Ю.Штерн, Я.Меш, Ю.Шварц), дещо пізніше киян підтримали і москвичі⁴.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 641.-Арк. 106; Коган Д., Шварц В. В сетях сионизма//Правда Украины.-1972.-26 апреля.

² Вести из СССР...-Кн. 1.-С. 387-388.

³ Там само.-Кн. 2.-С. 47.

Голодовки протесту використовувались активом єврейського національного руху і для підтримки своїх товаришів, притягнутих за правозахисну діяльність до кримінальної відповідальності. Так, в березні 1982 р. іноземні засоби масової інформації обійшло повідомлення про голодовку протесту, оголошену в Києві В.Терещенком, В.Кисликом, М.Михліним, Н.Двож, С.Єфановою, В.Корецьким, В.Шендеровичем та іншими в підтримку заарештованого органами внутрішніх справ С.Зубко¹.

Широкий громадський резонанс мали акції протесту євреїв-"відмовників", пов'язані з відмовою від радянського громадянства і здачею паспортів. Для багатьох з них вони закінчувались адміністративними покараннями, штрафами, а то й кримінальними справами. Наприклад, в жовтні 1983 р. кримінальна справа була порушена проти Марка Очеретянського, звинуваченого в нехтуванні паспортним режимом. Суд, який відбувся в листопаді цього ж року, засудив активіста єврейського національного руху до одного року позбавлення волі².

На перший погляд, наведені форми боротьби "еміграційників" за реалізацію своїх прав і свобод не вражають своєю масовістю та різноманітністю засобів. Однак, дуже слушною, на наш погляд, буде в даному випадку думка письменника Солженіцина, висловлена ним в інтерв'ю агентству "Асошіейтед Прес" та газеті "Монд" 23 серпня 1974 р.: "Наша країна подібна до густої клейкої речовини: навіть малі рухи зробити тут неймовірно важко, зате ці рухи тягнуть за собою все оточення..."³.

¹ Вести из СССР.-Кн. 1.-С. 456.

² Там само.-Кн. 2.-С. 390.

³ Цит. за Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії... -С. 241.

До того ж, згадані акції протесту органічно поєднувалися з широкою петиційною кампанією, поширенням численних документів єврейського національного руху.

Глибоким внутрішнім змістом відзначалася поширена самвидавом стаття киянина Бориса Кочубієвського "Чому я сіоніст?", написана в 1968 р. В ній автор констатував: "...Антисемітизм не загинув разом з третім рейхом, йому не досить шести мільйонів знищених єврейських життів. Він ще чекає на свій час! Змінилася лише назва. Антисемітизм пристосувався до нових часів. Цей нео-антисемітизм-антисіонізм. Зміна вивіски не змінила суті.

Знову з'явилися такі, що бажають збудити темні інстинкти найвідсталішої частини росіян, поляків, українців..."¹

Спробою привернути увагу владних структур до проблеми еміграції євреїв стало "Звернення" харківських "відмовників" до делегатів XXIV з'їзду КППС і XXIV з'їзду Компартії України, підписане Інною та Олександром Волковими, Леонідом Кульчинським, Ольгою Фурсенко, Юхимом Співаковським, Яковом Кройзелем, Соломоном Грінбергом та іншими. "Ми сподіваємось, - писали вони, - що кожний з делегатів з'їзду усвідомить ту історичну відповідальність перед своїм народом, яку він накладає на себе тим чи іншим ставленням до нашої проблеми"².

Однак сподівання авторів "Звернення" були марними. За існуючою тоді традицією воно навіть не було доведено до відома делегатів з'їзду, а за дорученням першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста поповнило оперативні картотеки органів КДБ.

Значно більший ефект давали звернення до

¹ Цит. за Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії... -С. 234-235.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 596.-Арк. 17.

міжнародних організацій, поширювані зарубіжними засобами масової інформації. Хвилюючим документом став лист киянки Лілії Варвак на ім'я Генерального секретаря ООН, написаний приблизно в кінці 70-х - на початку 80-х рр. "...Я звертаюсь до Вас, - писала Л. Варвак, - з надією на Вашу допомогу в тій критичній ситуації, в якій опинилося кілька тисяч євреїв м. Києва, в тому числі і моя родина. Всім нам було відмовлено в праві залишити Радянський Союз... Становище цих тисяч киян дуже тяжке. Посадові особи, радянська громадська думка ставиться до нас як до напівзлочинців. Нас називають зрадниками і запродавцями, засоби масової інформації культивують щодо нас атмосферу недовіри і підозрілості. І ми змушені жити в цих нестерпних умовах..."¹

Ізраїль Клейнер, аналізуючи єврейський самвидав протягом 60- 70-х рр., нарахував кілька сотень різноманітних документів, систематизованих вченими Єрусалимського університету. Цілком слушною є думка вченого про те, що єврейському самвидаву "властивий високий рівень у будь-якому сенсі - фактичному, публіцистичному, літературному та навіть науковому"².

Винятково важливу роль відіграв самвидав і у формуванні іншого, не менш важливого напрямку єврейського національного руху - культурницького, спрямованого на піднесення національної самосвідомості євреїв в Україні.

Попри розгнудані антисіоністські кампанії, в другій половині 60-х - на початку 70-х рр. в середовищі єврейської інтелігенції формується стає ядро, що послідовно і рішуче протистояло офіційним доктринам. Зокрема, старший науковий співробітник Інституту історії Академії наук УРСР, кандидат історичних наук

¹ ДА СБУ. - Спр. 67378-ФП, т. 1.-Арк. 90.

² Клейнер І. Вказ. праця. -С. 226.

А.Б.Слуцький доводив, що всі антиєврейські процеси виявилися надуманими, заявляв, що в СРСР культивується і постійно підживлюється антисемітизм. Погляди історика повністю поділяв і єврейський письменник Волкінштейн¹.

Прагнучи обґрунтувати і підкріпити подібні твердження, колишній співробітник єврейської газети "Дер Штерн" Б.Вайсман підготував і систематизував матеріали для написання фундаментальної праці про життя євреїв в СРСР, яку планував опублікувати в одному з ізраїльських видавництв².

Тривалий час збирав документи, присвячені єврейському питанню в СРСР, ветеран Другої світової війни, колишній в'язень ГУЛАГу, пенсіонер з м.Богуслава Київської області Меєр Каневський. Разом з особистими реліквіями, вони були вилучені в нього у 1968 р. під час митного догляду при виїзді на постійне місце проживання в Ізраїль³.

Над дослідженням аналогічних питань працював інженер Київського обласного будівельного тресту М.Шафінкель, який також виношував плани підготувати об'єктивну книгу про умови перебування євреїв в радянській країні⁴. Подібні приклади були не поодинокими.

Відновленню історичної правди щодо єврейського народу служили також заходи по увічненню пам'яті євреїв, які стали жертвами геноциду в роки Другої світової війни. Місцем нечуваної трагедії в роки фашистської окупації став Бабин Яр, який поглинув життя десятків тисяч євреїв. Однак, незважаючи на неспростовні факти, вище політичне керівництво та органи

¹ ОАААІ Оєдәґіє.-О. 1, й. 24, йід. 4302.-Адє. 93.

² Оаі пәйі.

³ Оаі пәйі. й. 25, йід. 342. - Адє. 43-45.

⁴ Оаі пәйі.-й. 24, йід. 4302.-Адє. 92.

державної влади всіляко уникали згадки щодо поховання в Бабиному Яру громадян єврейської національності, приховуючи їх під загальним поняттям "радянські громадяни". Тому рішучу протидію владних структур викликали мітинги пам'яті, що проводились в Бабиному Яру з другої половини 60-х рр. з ініціативи активістів єврейського національного руху.

Як антирадянський захід сприйняли вони проведення мітингу в Бабиному Яру 29 вересня 1966 р. Тоді перед присутніми виступили члени Спілки письменників України Віктор Некрасов, Іван Дзюба, Борис Антоненко-Давидович. Всі вони з боєм говорили про поширення в СРСР антисемітизму, вказували на необхідність об'єднання зусиль українського і єврейського народів для збереження власних національних культур¹.

Київський міськком Компартії України, намагаючись перевести мітинги в Бабиному Яру в контрольоване русло, взяв на себе безпосередню їх підготовку та організацію. Однак і за таких умов не обходилося без різного роду "небажаних" інцидентів. 29 вересня 1968 р. після закриття офіційного мітингу залишилось близько 100 євреїв, які вшанували пам'ять загиблих, виступили з критикою національної політики правлячого режиму.

Наприклад, старший інженер СКБ заводу "Радіоприлад" Борис Кочубієвський в своєму виступі навів конкретні факти дискримінації євреїв в Радянському Союзі. "Коли б мені, - заявив він, - дали можливість вийти на трибуну, я розповів би всю правду про це, але мене не допустять до трибуни, бо вони (владні структури) бояться цього"². Позицію Б.Кочубієвського підтримали працівник Центрального стадіону Немировський, директор магазину "Академкнига" Хірман,

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160.-Арк. 148-148.

² Національні відносини в Україні у ХХ ст... -С. 361-362.

працівник 6-ої взуттєвої фабрики Куперман. Їм, як і багатьом іншим, було не зрозуміле таке ставлення керівництва міста і республіки до трагічних сторінок історії, перед якими схилявся весь цивілізований світ.

Не могла зрозуміти й міжнародна громадськість, чому негативну реакцію у партійних і радянських керівників викликало, наприклад, вшанування 11 квітня 1972 р. в Бабиному Яру 29-ої річниці розстрілу євреїв Варшавського гетто. В цьому траурному заході взяло участь близько 200 киян, переважно активістів єврейського національного руху. До пам'ятного каменя лягли 4 вінки з написами російською мовою і мовою іврит такого змісту: "Жертвам Варшави", "Героям Варшавського гетто", "Не забудемо, не простимо", "Тим, хто не скорився".

В документах партійних і державних органів така скорбота по загиблих розцінювалась "як вияв сіоністських та емігрантських настроїв серед окремої частини населення". Мабуть, тому найбільш активними фігурами на траурному мітингу стали працівники міліції і дружинники, які затримали 7 його учасників.

Реакція влади, звичайно, могла бути і рішучішою, якби акція у Києві не привернула увагу цілого ряду зарубіжних політичних і державних діячів. Мер Нью-Йорка Ліндсел у своїй телеграмі від 10 квітня 1972 р. на адресу голови виконкому Київської міськради висловив сподівання, що вшануванню пам'яті загиблих євреїв у Варшаві буде "приділена належна увага"¹.

Власне, як довідуємось, політичне і державне керівництво України в принципі було й не проти вшанувати пам'ять загиблих - загиблих взагалі, а не конкретно страчених фашистами євреїв. Останнє певною мірою суперечило проголошеному КПРС курсу соціалістичного

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 641.-Арк. 113-115; спр. 699.-Арк. 44.

інтернаціоналізму, відкривало, на думку деяких ідеологічних проводирів, шлях для можливих сіоністських збочень.

Вже згадуваний М.Каневський в листі до першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста запитував: "Чому Ви не любите, коли говорять, що там лежать наші рідні брати і сестри?"¹

На аналогічне питання не змогла знайти відповідь і єврейська громада з міста Чернівців, якій ЦК Компартії України, місцевий обком КПУ та облвиконком перешкодили спорудити пам'ятник на місці поховання 830 євреїв, страчених в роки фашистської окупації. Збір коштів на пам'ятник розпочався в 1965 р.

Але вже через декілька місяців після цього ініціатори згаданої акції були запрошені до міськради, де їм грубо й безапеляційно роз'яснили, "що спорудження пам'ятника за національною ознакою суперечить нашому світогляду"².

Оскільки спорудження пам'ятника в м.Чернівцях отримало широкий розголос як в Україні, так і за її межами, Чернівецький обком КПУ в особі його секретаря О.Григоренка визнав за можливе "залишити вже побудований постамент" й нанести на ньому пам'ятний напис приблизно такого змісту: "На цьому місці німецько-фашистські загарбники в 1941 році розстріляли біля 900 жителів м.Чернівців"³. Як переконуємось, національна приналежність загиблих вже традиційно не згадувалась. Разом з тим, останнє, як свідчать документальні матеріали, аж ніяк не перешкоджало активу єврейського національного руху вшановувати пам'ять загиблих, проводити на місці поховань траурні мітинги, демонстрації.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 342.-Арк. 47.

² Там само.-Оп. 31, спр. 2647.-Арк. 105-106.

³ Там само.-Арк 110.

Усвідомивши зневажливе ставлення влади, харківська єврейська громада започаткувала проведення на місці поховання загиблих євреїв поблизу Харківського тракторного заводу суботників, які служили своєрідним докором безпам'ятству¹.

Збереженню історичної пам'яті, прилученню єврейського народу України до багатотисячолітніх традицій світового єврейства сприяло також функціонування в ряді населених пунктів України - Києві, Харкові, Одесі, інших культурних центрів - "ульпанів" - курсів, гуртків по вивченню мови іврит, ознайомленню з кращими зразками єврейської культури і мистецтва*.

Характерно, що їх діяльність голова КДБ СРСР Ю.В.Андропов у своєму листі до ЦК КПРС від 30 квітня 1970 р. розцінив як один з найнебезпечніших антирадянських проявів².

Очевидно, саме такою оцінкою фахівців з "єврейського відділу" П'ятого управління КДБ СРСР пояснюється той факт, що "ульпани" постійно перебували під щільною опікою органів держбезпеки, а їх організатори зазнавали утисків і переслідувань. Це змушувало організаторів курсів, семінарів, гуртків дотримуватись певної конспірації. Наприклад, у Харкові, семінар по вивченню єврейської культури не мав свого постійного місця проведення, а відбувався під надуманими приводами, на квартирах різних осіб³.

Наскільки обережність була не зайвою, яскраво свідчать події в Одесі, пов'язані з діяльністю гуртка по

¹ Архів УСБУ в Харківській обл. - Спр. 033151-П, т. 2.-Арк. 251-252.

Перші "ульпани" виникли приблизно в 1968-1969 рр. у Москві з ініціативи Моше Палхана. Згодом вони поширились і в інших містах СРСР /ДА СБУ.- Спр. 68130-ФП, т. 2.-Арк. 76.

² РДАНІ.-Ф. 89, пер. 37, спр. 21.-Арк. 1-2.

³ Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 033151-ФП, т. 2.-Арк. 251-252.

вивченню єврейської мови та культури, що об'єднувався навколо родини Непомнящих, Якова Левіна та ін. Згаданий гурток був тісно зв'язаний з іншими аналогічними об'єднаннями Москви, Ленінграда, інших великих адміністративних центрів СРСР. У квартирі Непомнящих часто збиралися активісти єврейського національного руху, і обговорювали найбільш пекучі політичні проблеми, обмінювалися наявною літературою. Неприємності розпочалися в кінці 70-х - на початку 80-х рр., коли органи КДБ від загальних погроз перейшли до конкретних дій. Обшуки, затримання, вилучення книг, касет, предметів культу завершилися арештом у серпні 1984 р. Якова Левіна.

Суд, що відбувався 16-20 листопада 1984 р. в Одесі, будував свої звинувачення на неспроможних ні з юридичної, ні з моральної точки зору доказах. Хіба можна, наприклад, розглядати як провину пропозицію Я.Левіна студенту-росіянину відвідувати гурток, щоб глибше ознайомитись з єврейською культурою? Або, чи може вважатися злочином святкування давнього єврейського свята Пурим? На ці та інші запитання суд відповів трьома роками виправно-трудоих таборів¹.

Прекрасно усвідомлював, чим доведеться заплатити за своє зацікавлення юдаїкою харків'янин, кандидат технічних наук Олександр Парицький, та це не завадило йому об'єднати навколо себе таких же ентузіастів, створити спільними зусиллями неофіційний університет для дітей "відмовників"².

Важливим засобом виховання самосвідомості євреїв, що проживали в Україні, могло стати відродження багатобарвного єврейського театального мистецтва. Це, зокрема, усвідомлював великий поборник ідеї

¹ Остроушенко С. "...Бомбардировать мозги!"//Знамя коммунизма.-1985.- 8 августа.

² Алексеева Л. Вказ. праця. -С. 129.

відновлення єврейського національного театру, інженер за фахом, митець за покликанням Д.Л.Чорний. В першій половині 70-х років він разом зі своїми однодумцями - режисером, заслуженим артистом УРСР Д.М.Жаботинським, інженерами Я.Л.Гохфельдом та Я.Ф.Білобровим, робітником Д.І.Зелінським неодноразово звертався до голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР А.П.Вадера, Міністерства культури України, Київського міськкому КПУ, міської ради професійних спілок, інші інстанції з проханням створити в місті Києві єврейський національний театр. Однак, позиція всіх співрозмовників Д.Чорного була непохитною. Її добре виклала завідувач відділом культури Київського обкому КПУ Г.М.Менжерес, яка в категоричній формі заявила, що створення єврейського театрального колективу приведе до утворення замкненого національного угруповання, до роз'єднання народів¹.

Невдалою була спроба відродити єврейський національний театр й іншої ініціативної групи у складі інженера головної обсерваторії АН УРСР Є.Діаманта, інженера Міністерства харчової промисловості УРСР І.Качаловського, студента 3-го курсу Інституту культури Є.Естріна, друкаря Всесоюзного науково-дослідного інституту "Хімпроект" М.Радомисльського, інженера науково-дослідного інституту "Укрдіпроторг" М.Пієвського.

Незважаючи на підтримку таких авторитетів, як члени Спілки письменників СРСР Х.Табачник та Г.Кіпніс, член Спілки архітекторів СРСР А.Штейнберг, народна артистка УРСР Є.Опалова, утворити творчий колектив так і не вдалося².

Заради справедливості необхідно відзначити, що ініціатори відродження єврейського театру довго не могли

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1361.-Арк. 20-31.

² Там само.-Спр. 546.-Арк. 67-74.

змиритися з власною поразкою, збирались на приватних квартирах, репетирували п'єси Шолом-Алейхема, Гершензона та ін.

Викладені матеріали яскраво свідчать про те, що в Україні у другій половині 50-80-х рр. поряд з "еміграційним" напрямком сформувався культурницький напрямок в єврейському національному русі, який відіграв важливу роль у формуванні духовних ідеалів українського єврейства. Свій безпосередній вияв він знайшов в пропаганді історичних і культурних традицій єврейського народу, відзначенні релігійних свят, створенні об'єктивних досліджень, присвячених розв'язанню національного питання в СРСР.

Як свідчать документальні матеріали, повідомлення міжнародних правозахисних організацій, будь-яка участь в єврейському національному русі супроводжувалась різного роду репресіями, які особливо посилились в кінці 70-х і на початку 80-х рр. Своєрідним першим етапом "розчавлення" особистості стали переслідування по службовій лінії. Особи, які наполягали на еміграції або були помічені у відвідуванні "ульпанів", гуртків, розповідженні єврейського самвидаву позбавлялись роботи, вчених ступенів, звань, виключались з лав КПРС і ВЛКСМ. Наприклад, 26-річного інженера групи технічного контролю Чернівецького радіотелецентру Йосипа Зісельса в 1972 р. виключено з ВЛКСМ за "політично незрілі" виступи на захист громадян, котрі подали заяви на виїзд з СРСР¹. Дещо пізніше за свою активну правозахисну діяльність, участь в Українській Гельсінській групі він відбув близько 8 років у виправно-трудових таборах².

Доктор хімічних наук, професор Володимир Барбой

¹ Архів УСБУ в Чернівецькій обл.-Спр. П-7302, т. 1.-Арк. 37.

² Вести из СССР...-Кн. 1.-С. 16, 22, 74, 83, 88, 98, 206, 216, 248, 300; Кн. 2.-С. 220, 490; Кн. 3.-С. 13.

протягом тривалого часу перебував в пошані в Київському державному технологічному інституті легкої промисловості, користувався авторитетом серед колег і студентів. Рішення виїхати на історичну батьківщину стало для вченого фатальним. Його зняли з роботи, позбавили вченого ступеня і звання, створили нестерпні умови життя під постійним контролем правоохоронних органів¹.

Вже згадуваний кандидат технічних наук, харків'янин Олександр Парицький після відвідування ОБІРу та подання прохання на виїзд в середині 70-х років, був змушений два роки працювати електриком на харківському заводі "Спецмонтаж". Однак і тут він не мав змоги трудитись спокійно. В 1979 р. після телефонної розмови з США його, науковця, висококваліфікованого фахівця, звільнили і з скромної посади електрика. Та, як виявилось, це була лише прелюдія до справжньої розправи. 13 листопада 1981 р. Харківський обласний суд засудив О.Парицького за статтею 187² (наклепницькі вигадки на радянський державний лад) до трьох років виправно-трудоих таборів. Вершиною цинізму став розгляд в суді шкільного твору дочки О.Парицького - Дарини, написаного нібито під впливом антирадянських поглядів батька².

Три роки виправно-трудоих таборів коштувала Юрію Тарнопольському з Харкова спроба зібрати і передати в Ізраїль об'єктивну інформацію про становище євреїв в СРСР. В своєму останньому слові на суді, який відбувся 29-30 червня 1983 р., Ю.Тарнопольський заявив, що його арешт лише є підтвердженням правдивості підготовленої ним інформації³.

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 641.-Арк. 106.

² Вести из СССР...-Кн. 1.-С. 134, 148, 162, 194, 388, 531, 542, 548, 559, 562; Кн. 2.-С. 134, 318, 399.

³ Там само . -С. 53, 388; Кн. 2.-С. 143-144. 207, 227, 231, 247, 257-258; Кн. 3.-С. 240.

Негативні висловлювання Леоніда Шраєра на адресу засновника КПРС, щодо зовнішньої політики СРСР, зберігання та розповсюдження ним самвидаву були оцінені 4 січня 1985 р. Чернівецьким обласним судом трьома роками позбавлення волі у виправно-трудовах таборах¹. 6-7 червня 1985 р. у Харкові відбувся суд над Євгеном Айзенбергом, який звинувачувався також за ст. 1871. Серед епізодів звинувачення - розповсюдження книг "История евреев" Сесили Рота та "90 минут в Энтеббе", а також участь у відзначенні свята Пурим, під час якого історія Амана та Есфірі зображувалась з "натяком на сучасність"².

Активні учасники єврейського національного руху каралися не лише за політичними статтями. Нерідко їм інкримінувались чисто кримінальні злочини, безпідставність яких не важко довести. За різними звинуваченнями в 70-80-х рр. були покарані Марк Остромигильський, Інна Чернявська, Станіслав Зубко, Юхим Лувищук, Яків Меш, Семен Шнірман, Мойсей Зац, Мойсей Тонконогий, Олександр Пінкусович, Олександр Вілік, Йосиф Беренштейн, Лев Ельберт, Володимир Кислик та ін. Кількість репресованих могла бути значно вищою, якби не підтримка єврейського національного руху демократичними силами як в Україні, так і за кордоном.

Залишалися не байдужими до проблем єврейського народу українські дисиденти. Відомий правозахисник Іван Гель в своїй книзі "Грані культури", написаній в 1976 р. на табірних нарах, так висловив ідеї спільності боротьби за відродження українського і єврейського народів: "...Однією з найважливіших задач українського визвольного руху і всіх національних сил була й залишатиметься на наступні роки боротьба за відновлення

¹ Вести из СССР...-Кн. 2.-С. 489; Кн. 3.-С. 13, 96.

² Там само. - Кн. 3. -С. 68.

на території України єврейських храмів-синагог, зосередження зусиль і активна праця на відродження в повному обсязі національно-культурного життя українських євреїв"¹.

Думку свого товариша по боротьбі підкріплював у статті "Зерна україно-ізраїльської солідарності" багаторічний політв'язень, відомий публіцист та літературний критик Євген Сверстюк. "...У нас багато спільних святинь, - писав він в 1977 році з пермських таборів, - у нас багато однакових невольничих страждань і гіркоти історії. У нас схожа печальна слабкість шукати рідну кров - великі імена - на полі чужої слави і забувати живу кров, яка тече в пісок. На нашій несвоїй землі ми так само гнані, як і жиди, які приютилися в благодатному краї, на якому раз у раз пролітають спустошення"².

Особисту причетність до єврейського національного руху засвідчив своїм виступом на траурному мітингу в Бабиному Яру Іван Дзюба. Як справжній український інтелігент, він прекрасно усвідомлював, що не може бути вільним народ, якщо поруч з ним в нестерпних умовах перебувають інші народи. Автор широко відомої лірико-публіцистичної розвідки "Набої для розстрілу" письменник Гелій Снегірьов не побоявся кинути виклик системі, підготувавши виступ на партійних зборах Української студії хронікально-документальних фільмів, в якому фактично виправдовував кроки активістів єврейського національного руху у відродженні національної самосвідомості народу, вшануванні славних і трагічних сторінок історії єврейства³.

Підтримка акцій єврейського національного руху поступово займала все більше місце в діяльності Української Гельсінської групи. Її закордонний представник

¹ Гель Іван. Грані культури. - Львів, 1993.-С. 81.

² Поле відчаю й надії. Альманах, 1994.-С. 6.

³ ДА СБУ.-Спр. 58191-ФП, т. 1.-Арк. 97.

генерал Петро Григоренко в листі до Оксани Мешко настійно радив: "Теперішня тактика Української групи - не мовчати. З єврейського питання писати треба, виходячи з становища в Україні щодо державного антисемітизму і єврейської еміграції..."

Як переконуємося протистояти організованому національному руху, підтриманому радянськими та міжнародними демократичними колами, ставало дедалі важче.

Однак лише в умовах проголошеної "перебудови" вдалося впритул підійти до назрілих питань. Причому формування нових підходів до реалізації прав і свобод громадян здійснювалось в атмосфері протиборства різних течій в політбюро ЦК КПРС. Стара гвардія, представлена перш за все А.Громико, пропонувала обмежитись внесенням косметичних змін до радянської еміграційної політики.

Принципово іншої думки дотримувався міністр іноземних справ СРСР Е.Шеварднадзе, який у своєму листі до ЦК КПРС від 17 червня 1988 року писав: "З тих пір, як Пакт в 1976 році вступив в силу, нам постійно і, треба визнати, обґрунтовано, дорікають у невиконанні зобов'язань по ратифікованому Радянським Союзом документу. Окрім політичних і пропагандистських втрат це нанесло певні і, очевидно чималі, матеріальні збитки (ембарго на торгівлю з СРСР, відмова від надання статусу найбільшого сприяння, обмеження на поставку передової технології в рамках натовського КОКОМУ, відмова ряду західних вчених і їх асоціацій від контактів і співробітництва тощо)..."

На думку МЗС СРСР, слід піти по іншому шляху: завершити розпочату роботу і прийняти такий Указ про виїзд і в'їзд, який був би бездоганним з точки зору відповідності міжнародним зобов'язанням СРСР¹.

¹ РДАНІ.-Ф. 89, пер. 19, спр. 40.-Арк. 1-2..

Едуарду Шеварднадзе вдалося знайти однодумців в особах секретаря ЦК КПРС О.Яковлева та голови КДБ В.Крючкова, які разом з ним 22 листопада 1988 р. підписали доповідну записку в політбюро ЦК КПРС "Про наші подальші кроки в гуманітарній сфері", в якій пропонувалось до виступу М.С.Горбачова з трибуни ООН 30 листопада 1988 р. створити законодавчу і нормативну базу для безперешкодного виїзду і в'їзду в СРСР. "...Велике політичне значення, - наголошували вони, - мала б підкріплена фактами заява з трибуни ООН про те, що в країні немає жодної людини, яка відбуває покарання за політичні погляди, так і як практично не має "відмовників", яким раніше роками заборонявся виїзд з країни. Це дасть можливість не лише показати справді гуманне обличчя СРСР, але й зайняти активно наступальні позиції в усій гуманітарній проблематиці"¹.

Аргументована пропозиція Е.Шеварднадзе, О.Яковлева та В.Крючкова була врахована в постанові політбюро ЦК КПРС від 24 листопада 1988 р., що само по собі являло важливу перемогу демократичних сил в подоланні пережитків закостенілої радянської тоталітарної системи². В кінці 80-х рр. значною мірою поживляється національно-культурне життя єврейської громади.

Її інтереси в Україні на сьогоднішній день представляють близько тридцяти різних національних громадських організацій і об'єднань, котрі діють на рівні республіки і регіонів. Серед них "Товариство єврейської культури в Україні", громадський історико-освітній центр "Бабин Яр" та ін.

Позитивне значення мали заходи по відкриттю кабінету єврейської історії і культури при Інституті національних

¹ РДАНІ.-Ф. 89, пер. 19, спр. 42.-Арк. 3.

² Там само.-Арк. 1.

відносин і політології НАН України, створенню національних вищих учбових закладів, шкіл, відзначенню на високому державному рівні 50-річчя трагедії Бабиного Яру¹.

Таким чином, єврейський національний рух, який в 1950-80-х рр. перебував в опозиції до існуючих владних структур, відіграв важливу роль в руйнуванні фундаменту тоталітарної системи, демократизації радянського суспільства, формуванні нових підходів в національній політиці.

Спираючись на підтримку інших опозиційних сил, міжнародної громадськості, він домігся своїх основних цілей: здійснення вільного волевиявлення громадян у відповідності з гарантованими їм правами і свободами, створення належних умов для подальшого розвитку єврейської культури в Україні, заклав підвалини дружби і плідного співробітництва народів у рамках незалежної Української держави.

---

¹ Горовський Ф., Горовська Е. Євреї України//Етнонаціональний розвиток України, 1993.-С. 454-455.